

dr hab. Aleksandra Hnatiuk
Prof. Uniwersytetu Warszawskiego
Prof. Instytutu Slawistyki PAN

Warszawa, 29 października 2018

Recenzja dorobku naukowego i rozprawy habilitacyjnej

dr Alicji Zofii Nowak

ubiegającej się o nadanie stopnia doktora habilitowanego nauk humanistycznych w
dyscyplinie filologia

1. Życiorys naukowy habilitantki

Stopień magistra filologii ukraińskiej w zakresie literaturoznawstwa ukraińskiego (dyplom z wyróżnieniem) Alicja Nowak otrzymała w 1997 r.; osiem lat później uzyskała stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa na podstawie rozprawy *Człowiek wobec wieczności w ukraińskim piśmiennictwie żałobnym końca XVI i XVII wieku*, napisanej pod opieką naukową prof. dr hab. Włodzimierza Mokrego (dyplom wydany przez Radę Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego 23 czerwca 2005 r.).

Dr Alicja Nowak zatrudniona była na etacie asystenta w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1997–2003, a następnie jako adiunkt w Katedrze Ukrainoznawstwa na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ. W ciągu dwudziestu lat pracy naukowej i dydaktycznej Habilitantka stała się specjalistką w dziedzinie historii życia religijnego XVI-XVII wieku oraz dawnej literatury ukraińskiej (od XI do XVIII w.). W moim przekonaniu dr Alicję Nowak uznać można za kontynuatorkę szkoły ś.p. prof. Ryszarda Łużnego, jeśli chodzi o spektrum zainteresowań.

2. Ocena osiągnięć naukowych Habilitantki

Od początku studiów (1992) do dnia dzisiejszego Alicja Nowak związana jest z Uniwersytetem Jagiellońskim. Jej zainteresowania badawcze są od dwudziestu lat skoncentrowane wokół życia religijnego wyznawców prawosławia na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Przygotowanie filologiczne wzbogacone o wiedzę na temat kultury religijnej wyznawców obrządku wschodniego zaowocowało dwoma książkami o charakterze monografii. Obie opublikowane zostały w krakowskich oficynach wydawniczych.

2.1. Ocena monografii *Priesthood in the Teachings for the Clergy*

Jako najważniejsze osiągnięcie naukowe w rozumieniu wynikającym z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 13.04.2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. nr 65, poz. 595 ze zm.), uzasadniające wszczęcie postępowania habilitacyjnego, dr Alicja Zofia Nowak przedstawiła monografię *Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolinate throughout the 16th and 17th Centuries* (Wydawnictwo „scriptum”, Kraków 2017, ss. 426).

Rozprawę tę oceniam jako interesującą poznawczo, poprawną metodologicznie, lecz w warstwie językowej daleką od doskonałości (co nie jest winą Autorki, lecz tłumaczy tej rozprawy). Rozumiem, że decyzja o wydaniu tej rozprawy w języku angielskim podyktowana została wymogami rządzącymi przyznawaniem grantów, niemniej jednak uważam, że była ona błędna – nie tylko ograniczyła krąg odbiorców, i tak już bardzo wąski, ale też spowodowała, że tekst jest w wielu miejscach nieczytelny.

Cele, jakie postawiła sobie Autorka – omówienie programu odrodzenia życia religijnego metropolii kijowskiej na przełomie XVI i XVII wieku, w szczególności odnowy moralnej duchowieństwa, czego podstawowym narzędziem była książka drukowana – **zostały w pełni zrealizowane**. Habilitantka dokonała gruntownego przeglądu literatury o charakterze formacyjnym – od utworów drobnych, okazjonalnych aż do obszernych rozważań o stanie kapłańskim. Autorka wykazała, że jednym z najważniejszych celów tej literatury było uzdrowienie życia religijnego w Kościele Wschodnim. Skupiła swoją uwagę na działaniach mających na celu duchową przemianę kleru. Jednym z najważniejszych środków, jaki służył temu celowi było uwolnienie wyższego duchowieństwa od nadmiernego wpływu osób świeckich na życie Kościoła Wschodniego. To jedna z głównych przyczyn kryzysu, o czym traktuje gruntowne studium Borysa Gudziaka *Kryzys i reforma*, opublikowane przed dwudziestoma sześcioma laty i przetłumaczone na język polski w roku 2008, do którego raz po raz odwołuje się Autorka. Alicja Nowak krok po kroku omawia program odnowy – od tekstów traktujących o powinnościach biskupa, poprzez te, które przedstawiają zasady regulujące przyjęcia do stanu kapłańskiego oraz normujące dyscyplinę ich życia, kończąc na tekstach zajmujących się systemem kształcenia kapłanów.

Poza obrębem zainteresowania Autorki znalazły się zbiory kazań oraz utwory o charakterze hagiograficznym, od *Żywotów Świętobliwych Ojców Pieczarskich* (1635 i następne wydania) do *Żywotów Świętych* (Четїи-Мїнеї, 1689–1705) Dmytra Tuptały, które były przedmiotem odrębnych studiów badaczy w wieku XIX i XX, a także wszelkiego rodzaju opisy cudów, od *Teraturgimy* (1638) Atanazego Kalnofojskiego do *Hebo novoce*

(1665) Joanicjusza Galatowskiego. Autorka wspomina o żywotach i cudach tylko mimochodem, omawiając druki i rękopisy wykorzystywane w jej pracy oraz w związku z rozważaniami dotyczącymi przygotowaniu kapłana do sprawowania liturgii, gdyż nie te druki są przedmiotem jej zainteresowania, a nauki dla kapłanów, które jedynie w nieznacznym stopniu były dotychczas wykorzystywane w badaniach nad religijnym i kulturalnym odrodzeniem w metropolii kijowskiej. Przeważają wśród nich prace drukowane, zarówno oryginalne, ruskie, jak i tłumaczenia pism Ojców Kościoła. Tu właśnie pojawia się pierwsza wątpliwość, dotycząca zakresu chronologicznego i terytorialnego omawianych prac. Przykładowo, czy kijowscy autorzy przełomu XVI i XVII wieku rzeczywiście znali rękopiśmienne teksty z Suzdala? Alicja Nowak nie analizuje kręgu odbiorców tych prac, na równorzędnych zasadach traktując zarówno wspomniane już pisma Ojców Kościoła czy prace biskupów i metropolity Petra Mohyły, jak też *Kormcze* z odległego w wiekach i terytorium soboru we Włodzimierzu Suzdalskim. Innym przykładem są posłania Iwana Wyszeńskiego – mnicha z Góry Athos, żarliwego obrońcy prawosławia na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w obliczu wyzwania, jakim była kontrreformacja czy Unia Brzeska. Wyszeński nie miał szerszego kręgu odbiorców na przełomie XVI i XVII wieku (przeciwnie, ograniczony on był do lwowskiego bractwa). Wyszeńskiego przypomniano dopiero pod koniec wieku XIX w związku z akcją prawosławizacji Chełmszczyzny i Podlasia. To zarzut o tyle istotny, że czytelnik nie dowiaduje się z monografii, poświęconej naukom adresowanym do duchowieństwa, które księgi znajdowały się w ówczesnym obiegu czytelniczym, a które nie, które miały rzeczywisty wpływ, a które były jego pozbawione ze względu na brak dostępu do nich lub inne uwarunkowania. Innymi słowy, współcześnie opracowany katalog starych druków cyrylicznych oraz zasoby biblioteczne i archiwalne, na których oparta jest monografia, nie są dostateczną podstawą po temu, by twierdzić, że wszystkie one znajdowały się w obiegu czytelniczym lub choćby tylko w kręgu autorów, których utwory omawia dr Alicja Nowak.

Zastrzeżenie natury zasadniczej budzi fakt, że dr Alicja Nowak nie umieszcza swych rozważań w szerszym kontekście kultury religijnej Rzeczypospolitej. W autoreferacie Habilitantka stwierdza, że opisywane procesy odnowy oraz odbudowy autorytetu duchowieństwa Kościoła Wschodniego były podobne do tych, jakie miały miejsce w Kościołach reformowanych i Kościele Katolickim, ale w monografii tych analogii brak. Brak również odniesień do Kościoła Unijnego, którego powstanie stanowiło największe wyzwanie dla Kościoła Prawosławnego.

Z niezrozumiałych dla mnie przyczyn Autorka abstrahuje od argumentacji, używanej

w pismach polemicznych skierowanych przeciwko duchowieństwu Kościoła Prawosławnego. Przykładowo, Autorka uwzględnia *Threnos* (1610) Melecjusza Smotryckiego, który powstał w okresie, kiedy późniejszy biskup był żarliwym obrońcą prawosławia, ale nawet nie wzmiankuje prac, które powstały po jego konwersji (jak np. *Apologia perygrynacji do Ziem Wschodnich*, 1628).

Kolejne zastrzeżenie związane jest z chaotycznymi niekiedy odwołaniami. Niekiedy można odnieść wrażenie, że Autorka przywołuje pierwszą z brzegu pracę. Przykładowo, Autorka powołuje się na skądinąd wartościowy artykuł Giovanny Brogi-Berkoff, poświęcony *Paterykowi*, ale zapomina o studium Muriel Heppel, wydanym przez Harvard Ukrainian Research Institute w 1989 roku. Jeszcze bardziej razi brak (w bibliografii i w tekście) odniesień do znakomitych studiów Davida Fricka, Pauliny Lewin, Natalii Pylypiuk, jak i wielu innych prac wydanych przez ten ośrodek. Rodzi to podejrzenie, że pominięto angielskojęzyczny dorobek naukowy dotyczący tej dziedziny. Pominięte zostały również starsze prace ukraińskich uczonych, wybitnych specjalistów z danej dziedziny, jak np. Dmytra Isajewycza (Ісаєвич Ярослав, *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.* — Київ, 1966).

Mimo opisanych wyżej braków, jak też budzącej wątpliwości strategii Autorki, polegającej na całkowitym abstrahowaniu od kontekstu historycznego, monografia stanowi istotny wkład w wiedzę na temat odrodzenia Kościoła Wschodniego na przełomie XVI i XVII wieku, jak i samych podstaw tej przemiany. *Priesthood in the Techings for the Clergy* jest pierwszą próbą naukowego opisu najważniejszego nurtu tego odrodzenia, jakim była odnowa stanu duchownego. Autorka skupiła swoją uwagę na odbudowie autorytetu Kapłana. Jak stwierdzono w autoreferacie, „Formacyjna, moralna i intelektualna odnowa wschodniego duchowieństwa także miała być czynnikiem decydującym o wzroście duchowo-religijnym Kościoła „greckiego”, a w szerszej perspektywie o rozwoju”.

2.2. Ocena pozostałego dorobku naukowego habilitantki

W pozostałym dorobku naukowym dr Alicji Nowak ważne miejsce zajmuje książka podoktorska *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie piśmiennictwo żałobne w XVII w.* (Collegium Columbinum, Kraków 2008).

Na dorobek naukowy dr Alicji Nowak po uzyskaniu stopnia doktora składa się ponad 30 pozycji. Habilitantka uczestniczyła w 25 konferencjach o zasięgu krajowym i międzynarodowym. Zwraca uwagę ograniczone doświadczenie Habilitantki, jeśli chodzi o kierowanie międzynarodowymi i krajowymi grantami naukowymi. Oprócz grantu

przeznaczonego na ukończenie i publikacji rozprawy habilitacyjnej, dr Alicja Nowak była uczestniczką projektu badawczego *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą*, kierowanego przez prof. dr hab. Alinę Nowicką-Jeżową. W spisie osiągnięć dr Alicji brak działalności edytorskiej i translatorskiej, co w tej dziedzinie jest przecież jednym z głównych kierunków działalności naukowej.

Najpoważniejszym zastrzeżeniem, jakie budzi dorobek naukowy dr Alicji Zofii Nowak jest bardzo wąski zakres tematyczny, ograniczony do analizy nawet nie tyle podejmowanych działań na rzecz odnowy duchowej Kościoła Wschodniego, co byłoby interesujące, a wyłącznie do omówienia tekstów, mających wpłynąć na odnowienie stanu duchownego. Autorka w tekstach tych zajmuje się nie warstwą językową, co byłoby przedmiotem zainteresowania filologa – historyka języka, ani też nie ich kontekstem historyczno-kulturowym, lecz wyłącznie wymiarem duchowo-religijnym. Habilitantka nie wykracza w żadnym z przedstawionych do oceny tekstów poza wybraną przez siebie dziedzinę, co samo w sobie nie jest uchybieniem. Jednak brak materiału porównawczego, w jaki obfituje przełom XVI i XVII wieku powoduje, że w mojej ocenie omawiane teksty są jakby zawieszone w próżni. Z artykułów Alicji Nowak nie dowiadujemy się, ani w jakim stopniu analizowana problematyka odnowy Kościoła Wschodniego koresponduje z analogicznym bądź bliskim potrydenckim piśmiennictwem katolickim, ani też o istniejących przecież związkach między piśmiennictwem protestanckim a prawosławnym, przynajmniej jeśli chodzi o bogatą polemikę religijną, od której Habilitantka w ogóle abstrahuje. Co prawda w autoreferacie Habilitantka pisze o ścisłych związkach reformy Kościoła Wschodniego w Rzeczypospolitej z procesem reform protestanckich i katolickich, jednak kwestii tej w ogóle nie podejmuje ani w rozprawie habilitacyjnej, ani w przedstawionych do oceny publikacjach. Przykładowo, artykuł, zamieszczony w „Studiach Wschodniosłowiańskich” (czasopiśmie z listy B), zatytułowany *O grzechu pijaństwa w ruskich naukach dla kapłanów (metropolia kijowska od XI do pocz. XVIII w.)*, pomija całkowicie i kontekst historyczny (pijaństwo jako jeden z grzechów głównych oraz pospolitej namiętności, jakiej ulegała nie tylko szlachta, ale i duchowieństwo). Brak odniesień do analogicznych dzieł, do których z całą pewnością musieli sięgać prawosławni autorzy, by wspomnieć tylko o najbardziej znanym kaznodziei, jezuitcie Piotrze Skardze, który piętnował grzech pijaństwa w Rzeczypospolitej, jak też nawoływał do odrodzenia duchowego, najprostszą drogę upatrując w zjednoczeniu Kościoła Prawosławnego w Rzeczypospolitej z Kościołem Katolickim. Artykuł zatytułowany *Źródła wiedzy dla kapłana – przedmowy w XVII-wiecznych nomokanonach metropolii kijowskiej* zamieszczony w tomie *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich* pod red. Zofii

Abramowicz i Krzysztofa Korotkicha w najmniejszym nawet stopniu nie odnosi się do kontekstu, jaki sugerowałby tytuł tomu. Nie dowiadujemy się zeń ani o miejscu, jakie zajmowały owe przedmowy wśród innych źródeł wiedzy (przyszłego) kapłana, ani o tym, że przedmowy takie były powszechną praktyką drukarstwa początku XVII wieku, a zatem ani z punktu widzenia historii kultury, ani historii Kościoła Wschodniego, ani prawa kanoniczego artykuł ten nic nie wnosi. Niewątpliwie jest bardzo szczegółowym omówieniem uszeregowanych w kolejności chronologicznej przedmów do nomokanonów. Podobnie brak jakiegokolwiek odniesienia do tradycji zastanej oraz tradycji innowierców w artykule *Symbole władzy i odpowiedzialności biskupiej w kulturze duchowej metropolii kijowskiej do początku XVIII wieku* (z monografii zbiorowej *Symbole władzy – władza symboli*), chociaż zarówno prawo kanonicze, jak i prawo kościelne, a także historia Kościoła w I Rzeczypospolitej są dobrze opracowane i powinny stanowić punkt odniesienia dla tego tekstu.

W publikacjach dr Alicji Nowak razi mnie całkowite powstrzymanie się od kontekstualizacji historycznej, wskutek czego trudno dostrzec w analizowanych artykułach jakąkolwiek hierarchię ważności tekstów – na tym samym poziomie rozpatrywane są całkowicie różne pod względem rangi zjawiska.

3. Ocena aktywności dydaktycznej i organizacyjnej Habilitantki

Działalność dydaktyczna, organizacyjna i popularyzująca naukę Habilitantki praktycznie ograniczała się do bezpośrednich obowiązków pracownika naukowego uniwersytetu. Spektrum prowadzonych zajęć dla studentów filologii ukraińskiej oraz studentów ukrainoznawstwa na Uniwersytecie Jagiellońskim było szerokie, obejmowało bowiem właściwie całość problematyki kultury dawnej (do XVIII wieku).

Habilitantka aktywnie uczestniczyła w pracach organizacyjnych na rzecz dydaktyki w macierzystym instytucie, m.in. uczestnicząc w procesie przygotowania nowych programów dla studentów, recenzując prace licencjackie i magisterskie, biorąc udział w procesie rekrutacji na studia.

4. Konkluzja

Uważam, że przedstawiona przez dr Alicję Zofię Nowak monografia habilitacyjna mimo wskazanych powyżej wad i niedociągnięć spełnia wymagania stawiane pracom habilitacyjnym oraz stanowi istotne osiągnięcie naukowe, a aktywność naukowa, dydaktyczna i organizacyjna Habilitantki stanowią podstawę do nadania jej stopnia doktora habilitowanego.

Biorąc pod uwagę wartość dorobku naukowego, a także aktywność dydaktyczną oraz organizacyjną, wnioskuję o nadanie dr Alicji Zofii Nowak stopnia naukowego doktora habilitowanego w dziedzinie nauk humanistycznych w dyscyplinie literaturoznawstwo.

Al. Huatins